

De Schansen te Terheijden*

door

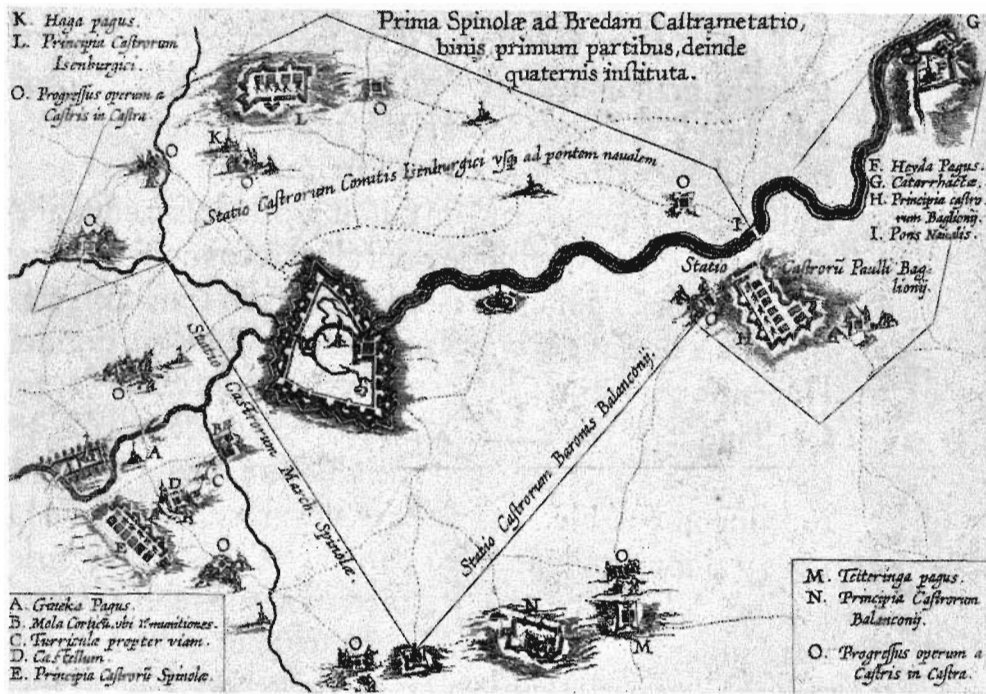
J. H. VAN MOSSEVELD

Het is alweer verschillende jaren geleden dat het fort De Kleine Schans in Terheijden, tegelijk met enige fortificaties in de omgeving, bij Koninklijk Besluit werd opgeheven als vestingwerk. Dat dit vroeg of laat zou gebeuren, was te verwachten. Men kan er zich alleen over verbazen dat deze versterkingen hun bestaan als officiële verdedigingswerken tot na de eerste wereldoorlog hebben gerekt. Dergelijke aarden fortificaties hadden immers al vrijwel geen betekenis meer sedert de tijd dat men vliegtuigen voor de oorlogvoering ging benutten. Waarbij wij dan nog zwijgen over de uitwerking die modern artilleriegeschut, geleide projectielen en atoomwapens op zo'n fort zouden hebben.

De eigendom van de Kleine Schans berust overigens nog steeds bij de Staat der Nederlanden; sedert 1969 valt ze onder het beheer van de Inspectie Goes van Financiën en Domeinen. Er is echter overleg gaande om het beheer over te dragen aan de afdeling Natuurbehoud en Openluchtrecreatie van C.R.M., dat indertijd het beheer over de Grote Schans (waarover straks) rechtstreeks overgenomen heeft van het Departement van Defensie.

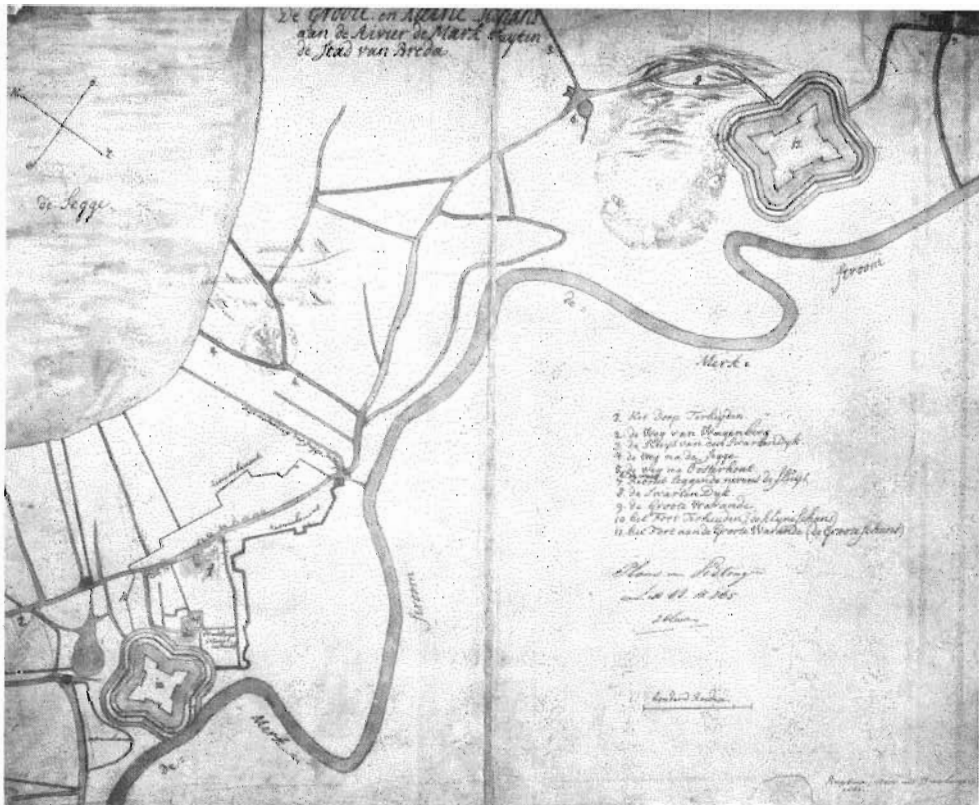
Zou de Kleine Schans, nu deze haar vroegere bestemming verloren heeft, dus eigenlijk kunnen verdwijnen, om meer dan één reden is het gewenst te ijveren voor het behoud en de restauratie daarvan. Allereerst kan dit fort, dat vrij gaaf bewaard is — slechts de wallen hebben door afkalving hier en daar wat geleden en de grachten staan thans droog — met betrekkelijk geringe kosten worden gerestaureerd en als monument van vroegere vestingbouw voor het nageslacht behouden blijven. Doch dit is niet het enige. Immers, zonder de uiterlijke contour van dit aarden

* Dit artikel, oorspronkelijk verschenen in Dagblad De Stem van 10, 12 en 14 februari 1959, is voor deze publicatie gereed gemaakt door Dr. J. L. M. de Lepper te Breda en mijn collega J. H. M. Broeders te Oosterhout, aan wie ik daarvoor mijn oprechte dank betuig.

5. De eerste belegeringsgordel door Spinola tijdens het beleg der stad in 1624. Rechts bovenaan het versterkte dorp Terheijden met Kleine Schans. Links daaronder de Grote Schans. Uit de *Obsidio Bredana* van Hermanus Hugo.

Gemeentearchief, Breda.

6. De Kleine Schans (10) en de Grote Schans (11) met het dorp Terheijden en de rivier de Mark. Tekening uit ca. 1730 vermoedelijk door de kolonel A. van Broekhuizen.

Algemeen Rijksarchief, 's Gravenhage.

fort aan te tasten, kan het inwendige voor verschillende recreatieve doeleinden worden geschikt gemaakt, iets waarmee de bevolking van Terheijden zeer zal zijn gebaat. Verder zal de Kleine Schans na de restauratie daarvan en na een sanering van de directe omgeving een belangrijke aanwinst zijn voor het landschapsschoon van Terheijden. Met name zal men door de aanwezigheid van dit fort in het landschap weer worden herinnerd aan de vroegere strategische betekenis van het dorp, blijkend uit zijn beide schansen en de linies van Munnikenhof en van Den Hout (de laatste ligt grotendeels onder Oosterhout en is nog vrij gaaf, al wordt ze thans doorsneden door de Maasroute die vooral de omgeving nogal sterk heeft aangetast). Het is om al deze redenen dat het gemeentebestuur van Terheijden thans pogingen doet om de Kleine Schans met financiële steun van de overheid gerestaureerd te krijgen.¹ Een overzicht van de geschiedenis der Terheijdense schansen lijkt in verband hiermee niet zonder zin.

Aanleg van de Kleine Schans in 1590

Iedere Bredenaar kent het verhaal van de befaamde verovering van Breda door de troepen van prins Maurits met behulp van het turfschip. Deze listige inname, die in de nacht van 3 op 4 maart 1590 plaatsvond, beroofde Parma van zijn voornaamste bolwerk in deze streken.

Nauwelijks had Maurits een tiental dagen later het Bredase gebied verlaten, of de Spanjaarden begonnen troepen rond Breda te concentreren om de „sleutel tot Holland” weer in hun bezit te krijgen. Parma zond graaf Carel van Mansfelt met 4000 man troepen naar de omgeving van de stad en wel voornamelijk naar Oosterhout, Teteringen en Terheijden.² In Terheijden liet Mansfelt een sterke schans opwerpen van aarde en rijshout juist ten noorden van het dorp, tussen de rivier de Mark, die hier een bocht naar het westen maakt, en de weg naar Wagenberg, die de verbinding met Geertruidenberg en met Holland vormde.³

Uit strategisch oogpunt was deze plaats zeer goed gekozen, omdat een daar gelegen fort alleszins in staat was de wegen van Breda naar het noorden en noord-westen, zowel te water als te land volkomen te

7. De Kleine Schans te Terheijden vanuit het Zuid-Westen, 1965.
Gemeentearchief, Terheijden.
Foto T. Slagboom, Middelburg

beheersen. Een teken dat in die dagen de Achilleshiel van Breda reeds gezocht werd in het verbreken van de communicatie met Holland. Mansfelt liet bij dit fort tevens een brug over de Mark slaan, die niet alleen een beletsel was voor de scheepvaart op deze rivier, maar tegelijk een gemakkelijk middel om ook op de westelijke oever in de richting van Prinsenhage te opereren.⁴

Na het gereedkomen van deze versterkingen te Terheijden in medio april richtten de Spanjaarden hun aanvallen op het Staatse fort Noorddam bij Zevenbergen. Hier echter hield Matthias Held, een der turfschiphelden, moedig stand. Mansfelt trok daarop met zijn troepen in de richting van Nijmegen, waar Maurits het fort Knodsenburg liet aanleggen, zowel om die stad te bedwingen als om de vijand te noodzaken zijn plannen tegen Breda te laten varen.⁵ Mansfelt werd evenwel spoedig gedwongen haastig troepen en levensmiddelen naar Terheijden te sturen, omdat de garnizoenen van Breda en Bergen-op-Zoom een aanval op het fort aldaar beraamden. Volgens de historicus Pieter Bor zou deze aanval inderdaad hebben plaatsgevonden. Andere geschiedschrijvers maken er echter geen melding van.⁶

In juli werd een meer succesvolle poging gedaan om het fort te overmeesteren. Het toeval hielp hierbij een handje, omdat de levensmiddelenvoorraad in het fort door brand vernietigd was. Op 3 of 4 juli 1590 werd het door de Bredase troepen onder commando van Heraugière ingenomen. Een groot aantal huizen in Terheijden werd bij die gevechten in brand gestoken.⁷ Meer dan andere dorpen in de verre omgeving heeft Terheijden trouwens tijdens de Tachtigjarige Oorlog geleden door brandstichting, mouterij, inkwartieringen, plunderingen en besmettelijke ziekten. De schans is bij de laatstgenoemde inname vermoedelijk vernield, want kort daarna (begin oktober) is er sprake van een nieuwe Spaanse sterkte „seer sterck van aerde gemaect ende met rijshout doorvlochten”.⁸

Toen Parma kort daarop bevel gaf aan Mansfelt om zijn troepen over de steden die nog in Spaanse handen waren, te verdelen, zag Maurits de kans schoon om met enige kleinere sterkten in de omgeving af te rekenen. Daarna voelde hij zich sterk genoeg om het fort in Terheijden aan te vallen. Hij rukte naar deze plaats op en kwam op zondag

7 oktober na de middag vóór het fort aan. De inname van de door Mansfelt aanzienlijk versterkte schans ging echter met groter moeilijkheden gepaard dan de vorige maal. Niettemin gelukte het de prins om in de middag van 10 oktober de schans te veroveren. Hij had het fort met elf kanonnen laten beschieten. Na ongeveer honderd schoten volgde de overgave ervan door de bezetting, die vrije aftocht verkreeg onder achterlating evenwel van wapens en bagage. De buit, drie kartouwen (met nog een halve), twee metalen mortieren en 50 tonnen buskruit, werd naar Breda overgebracht.⁹ De versterkingen werden op last van de gouverneur van Breda door inwoners uit Breda (Terheijden was praktisch ontvolkt) met assistentie van soldaten grondig geslecht. De brug, indertijd door Mansfelt over de Mark geslagen om de doorvaart te versperren, werd in brand gestoken.¹⁰

Aanleg van de Grote Schans in 1624

Gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609 - 1621) kreeg Terheijden, evenals andere plaatsen die door de oorlog veel hadden geleden, gelegenheid om op adem te komen van de enerverende gebeurtenissen. Toch maakte men in Terheijden niet veel haast met de wederopbouw van de verwoeste huizen. Het was alsof de inwoners een voorgevoel hadden van nieuwe rampen die hen te wachten stonden.

De Spaanse bevelhebber Spinola had in 1624 het plan opgevat Breda te gaan heroveren. Op 27 augustus 1624 werd Terheijden wederom door de Spanjaarden bezet. Hun commandant Paul Baillon, die het bevel had over veertien compagnieën ruiters en beschikte over enige vuurmonden, liet aanstonds het dorp versterken.¹¹ Zijn kwartier werd wegens de grote uitgestrektheid in tweeën verdeeld. Beide delen stonden onder bevel van Baillon, die zijn hoofdkwartier vestigde op de Konijnenberg in de Warande van de prins van Oranje. Hij liet daar een groot aardend fort aanleggen, de Grote of Spinolaschans. Over de Mark werd hier een schipbrug geslagen, die ten noorden en ten zuiden door staketsels in de rivier werd versterkt.¹²

Zijn onderbevelhebber, Carolus Roma, bezette en versterkte intussen met zijn Italiaanse soldaten de sluizen ten noorden van het dorp, waar

in 1590 de schans had gelegen. Hij liet deze weer herstellen. Beide legerplaatsen werden bovendien met gesloten linies omringd, die borstweringen kregen van acht voet hoog en elf voet dik. De grachten eromheen kregen een diepte van zeven, een bovenwijdte van tien en een bodembreedte van vier voet. De omwalling in het dorp omvatte behalve de schans de tegenwoordige Markstraat, de huidige Raadhuisstraat en de Hoofdstraat tot Munnikenhof, een zeer onregelmatige veelhoek dus.¹³ Al deze werken en ook die in Teteringen en Prinsenhage werden uitgevoerd in de ongelofelijk korte tijd van zeventien dagen. Spinola had met deze fortificatiewerken, die een grote circumvallatie-linie rond Breda vormden, klaarblijkelijk geen ander doel dan de stad uit te hongeren.¹⁴

Terwijl de belegeraars aldus aan de verschansingen rond de stad werkten, trok Maurits, die zojuist Gennep en Kleef veroverd had, met zijn leger (24000 man voetvolk, doch weinig ruitery) naar Breda en sloeg te Made zijn legerplaats op. Spinola had op het eerste bericht over zijn nadering Oosterhout laten bezetten; hij liet vervolgens op 3000 pas afstand van het Staatse legerkamp tussen Oosterhout en Made een retranchement opwerpen, dat hij kort nadien nog met een vijftal forten, tussen Oosterhout en Terheijden gelegen, uitbreidde. Maurits zag hierdoor geen kans iets in het belang van het belegerde Breda te ondernemen en begaf zich met een deel van zijn troepen naar Roosendaal, Frederik Hendrik trok met de rest naar Sprang.¹⁵

Op 15 mei 1625 brak Frederik Hendrik (Maurits was intussen gestorven) met zijn leger op en gaf aan een onderdeel, onder commando van François Vere, bevel om het kwartier van Terheijden aan te vallen. De aanval vond plaats over de enige weg waarlangs dit wegens de inundatie van de Binnenpolder mogelijk was, die van Made via Wagenberg. Deze weg was even ten noorden van Terheijden afgesloten door een travers, een kleine redoute, twee coupures en het vrij grote gesloten aarden fort (de later zogenoemde Kleine Schans).¹⁶ Roma wist de aanval op deze versterkingen onder zware verliezen (voor beide partijen) maar met succes af te slaan. Terheijden was nu eenmaal de sleutelpositie der Spanjaarden voor een aanval uit het noorden in de richting van Breda en moest kost wat kost gehandhaafd worden. Het hield stand; andere aanvallen van betekenis hadden niet meer plaats. De overgave

van Breda aan de Spanjaarden volgde op 5 juni 1625. De uitgehongerde stad viel in handen van Spinola, die het garnizoen vrije aftocht verleende in de richting van Geertruidenberg.¹⁷

Terheijden herademde, maar niet lang. Nu maakte, na brandstichting en plundering door de soldaten, de pest (oetmoedig „gave Gods” genoemd) tal van slachtoffers.¹⁸

Vanzelfsprekend rustte het Staatse leger niet vooraleer Breda opnieuw in handen van de Republiek zou zijn. Was de ontzetting in 1625 mislukt, in 1637 werden opnieuw pogingen gedaan de stad in handen te krijgen en deze keer met succes. Frederik Hendrik, de stedendwinger, liet in genoemd jaar de Grote of Spinolaschans, die intussen in verval was geraakt, opnieuw versterken en liet daar ook weer een schipbrug over de Mark leggen. Na een korte belegering gaven de Spanjaarden Breda over.¹⁹

De schansen na 1637

Na de verovering van Breda werden de beide schansen van Terheijden, zowel de Kleine Schans, die bij de belegering van 1637 geen rol had gespeeld, als de Grote of Spinolaschans, spoedig geheel vernieuwd. De aanbesteding van dit werk vond plaats op 7 maart 1639; de aanleg van de aarden werken kostte 94.000 gulden.²⁰ Waarschijnlijk was in dit bedrag ook een deel begrepen van de aarden werken voor Breda zelf. Ter bescherming van de arbeiders werd krijgsvolk in de nabijheid gelegerd. De Kleine Schans — het terrein waarop dit fort lag, heette voordien de „Achtermerct” — kreeg toen vier bolwerken benevens een bedekte weg; het geheel werd met een gracht omgeven. De Grote Schans kreeg dezelfde vorm, doch was een stuk groter in oppervlakte.

Voor de aanleg en uitbreiding van deze verdedigingswerken werden uiteraard tal van landerijen in beslag genomen. De Raad van State stond daarvoor een schadevergoeding toe aan de eigenaars, groot 12.000 gulden. Deze gelden kwamen in hoofdzaak ten goede aan de inwoners van Terheijden die door de aanleg van de Kleine Schans gedupeerd werden. Daar moesten twaalf huizen met schuren en stallen worden gesloopt om het terrein rond het fort over een grote uitgestrektheid vlak te maken.

Toch was dit bedrag lang niet toereikend om de geleden schade te dekken, waarom het dorpsbestuur in 1640 zijn nood klaagde bij de Raad van State. Het gevolg was dat het beschikbare bedrag alleen ten goede mocht komen aan de meest gedupeerde inwoners van Terheijden.²¹ De Grote Schans lag grotendeels op grondgebied dat aan de prins van Oranje in eigendom toebehoorde.²²

Ofschoon bij latere oorlogen in de zeventiende eeuw de beide schansen geregeld een bezetting hadden — de Kleine Schans werd in de oorlog van 1672 nog met palissaden versterkt²³ — hebben zij toch geen belegeringen meer te verduren gehad. De inzichten betreffende de vestingbouw hadden zich intussen ook geleidelijk aan gewijzigd. In 1680 begon men in Den Haag aan het strategisch nut van de Kleine Schans te twijfelen. De Raad van State gaf enkele van haar leden toen opdracht om de huizen en barakken in deze schans benevens de grond te verkopen. Of het betreffende terrein toen verkocht is, kon niet worden achterhaald. Wel gaf de gouverneur van Breda in juni 1680 last om het fort te slopen. Oorspronkelijk zou dit werk moeten worden uitgevoerd door de inwoners van Terheijden en Prinsenhage, welke beide dorpen het meest van de bezetting van het fort te lijden hadden gehad (ook in vreedstijd!) en daarover herhaaldelijk hadden geklaagd. Het dorpsbestuur van Terheijden voelde er echter niets voor deze slechting door de ingezetenen te laten uitvoeren. Na overleg met de gouverneur van Breda besloot deze daarvoor twee regimenten soldaten naar Terheijden te zenden. Deze zouden daar tijdelijk worden ingekwartierd. Ofschoon het dorpsbestuur verwachtte dat de nadelen van deze inkwartiering wel groter zouden zijn dan de voordelen, accepteerde het deze oplossing toch als de meest verkieslijke.²⁴

De schans werd nu van zijn bouwwerken, palissaden, etc. ontdaan en met de grond gelijk gemaakt. Een tiental jaren later werd in de onmiddellijke omgeving van de voormalige schans een molen gebouwd, die in 1742 vervangen werd door de thans nog bestaande molen „De Arend”.²⁵ Voordien stond de molen aan de Mark, aan het einde van de huidige Markstraat, toen Molenstraat geheten. De Grote Schans bleef intact, zij het dan dat de gronden en gebouwen ervan aan particulieren werden verhuurd. Ook zij deed geen dienst meer en maakte ook geen

deel uit — zoals men tot nu toe meende — van de grote verdedigingslinie die Menno van Coehoorn in 1700 ontwierp en waarvan de linies van Den Hout en van Munnikenhof ons thans nog resten. Wel werden in deze schans, hoewel zij ver achter de linies lag, in de oorlog van 1746 en in de oorlogen nadien troepen gekazerneerd.²⁶

Ofschoon de Kleine Schans in 1680 was gesloopt, is men anderhalve eeuw later nog tot herbouw overgegaan en wel bij het uitbreken van de oorlog met de Belgen in 1830, die de uiteindelijke afscheiding van België ten gevolge had.²⁷ Het punt waar de Kleine Schans vroeger gelegen had, kreeg opnieuw strategische waarde door de inmiddels tot stand gekomen rijksweg van Breda naar Moerdijk, die vlak langs het voormalige fort passeerde. In allerijl werd dit in 1830 weer opgebouwd. Het werd opnieuw een gebastioneerd fort van vier bastions met een bedekte weg en met een natte gracht er omheen. Hoewel het tijdens de gehele duur van de genoemde oorlog een bezetting heeft gehad, is deze niet tot actie gekomen; de strijd heeft zich buiten ons grondgebied afgespeeld. Nadien is de Kleine Schans niet meer voor militaire doeleinden gebruikt.

AANTEKENINGEN

- ¹ Op 8 mei 1973 heeft het gemeentebestuur van Terheijden zich tot de Inspectie Goes gewend met het verzoek de schans te laten restaureren of eventueel in eigendom over te dragen aan de gemeente. De bedoeling is te komen tot een restauratie met D.A.C.W.-geld en naar een plan te maken door de Heidemij. Zolang er geen beslissing — hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin — is gevallen inzake de overneming in beheer door Natuurbehoud en Openlucht recreatie, verkeert het gemeentebestuur in het ongewisse omtrent de reactie op zijn verzoek.
- ² E. van Meteren, *Historiën der Nederlanden en haar Naburen Oorlogen tot het Jaar 1612*. (Leyden, 1647) fol. 291. Men zie voorts ook: G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, (Breda, 1868) 77 ev.
- ³ Van Meteren, *Historiën*, ibidem; F. F. X. Cerutti, „Breda en de Spaansche versterkingen bij Terheijden in 1590”, *Taxandria* XLIII (1936) 170 - 171.
- ⁴ Van Meteren, ibidem.
- ⁵ Van Meteren, ibidem. Zie ook: P. C. Bor, *Vervolch der Nederlantsche Oorloghen ende Geschiedenissen*, (Leijden, 1626) 27e boeck, folio 26 en 28e boeck, fol. 3. Bor verhaalt, dat Mansfelt bij zijn tocht naar Nijmegen 400 man aan bezetting achterliet in de schans bij Terheijden. G. C. A. Juten noemt in zijn *Parochiën in het Bisdom Breda, Dekenaat Breda II* (Bergen-op-Zoom, 1935) 177 als bevelhebber van de schans de heer van Grobbendonck. Op grond van een post in de stadsrekening 1589 - 1590 van 's-Hertogenbosch (uitgegeven door R. A. van Zuylen, in zijn *Inventaris der archieven . . . chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende*. 's Hertogenbosch, 1861—1866, 1084) suggereert Juten, dat Grobbendonck reeds bevelhebber was toen Mansfelt naar Noorddam trok. De betreffende post wettigt dit vermoeden niet. Het is een soort verzamelpost, waarbij aan het hoofd als datum 22 maart staat. Deze datum is vroeger dan men aannemelijk mag achten en behoeft niet op alle „items” betrekking te hebben. T. E. van Goor, *Beschryving* (zie noot 10), 158 noemt Grobbendonck als de bevelhebber van het fort bij de overgave.
- ⁶ Bor, *Vervolch*, boeck 28, fol. 4. Mansfelt zond 14 vendelen Italianen en 500 paarden tot ontzet en heeft meteen 30 wagens victualiën naar Geertruidenberg en de schans gezonden. „Die van Breda ende Berghen op Zoom hebben volgens den last van sijn Excell. met soo weynich volcx als sy sterck waeren, niet willen wagen, maer zijn wederom onbeschadicht in haer Garnisoen ghecomen”.
- ⁷ Cerutti, *Spaansche versterkingen*, 174 - 177 met verwijzing o.a. naar Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal* (R.G.P. deel 55) VII, 40. „Annotatie” door schout en schepenen toegevoegd aan de legger van het schouw- en ploeggeld van 1623 (GA Terheijden, voorl.inv.nr. 1510).
- ⁸ Van Meteren, *Historiën*, fol. 293 verso.
- ⁹ Maurits schreef dezelfde dag nog vanuit Terheijden een brief aan de Staten-Generaal, waarin hij bijzonderheden omtrent de overgave verhaalde. Deze berust in originali in het Archief van de Staten-Generaal (nr. 4693). Cerutti geeft in zijn bovenaangehaald werk op p. 177 een afschrift ervan. Enige schrijvers melden als datum van de verovering door Maurits de 11e oktober. Met Cerutti mogen we aannemen dat die opgave niet juist is.
- ¹⁰ Cerutti, *Spaansche versterkingen*, 179 - 180. Een en ander naar desbetreffende posten uit de stadsrekening van Breda over het jaar 1590 (GA Breda, Stadsarchief, nr. 1568). Cerutti geeft afschriften daarvan. De term „huyslieden” welke T. E. van Goor op pag. 158 van zijn *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744) geeft, doet vermoeden, dat de slopers Terheijdenaren of althans bewoners van het platte land waren. Uit de door Cerutti afgeschreven stukken blijkt duidelijk, dat bij de slechting burgers van Breda betrokken waren.

- 11 Van der Hoeven, *Vesting Breda*, 114. A. J. van der Aa, *Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken* (Gorinchem, 1845), 94.
- 12 Juten, *Parochiën*, 184; Van der Hoeven, *Vesting Breda*, 123; Van der Aa, *ibidem*; Van Goor, *Beschrijving*, 163.
- 13 Van der Hoeven, 123 - 124.
- 14 Van der Hoeven, 124.
- 15 Van der Hoeven, 129; Van Goor, *Beschrijving*, 164.
- 16 Van der Hoeven, 140 - 141; Van der Aa, *ibidem* noemt als datum abusievelijk 15 mei 1624; Van Goor, *Beschrijving*, 168 - 169.
- 17 Van der Hoeven, 146; Van Goor, 169 - 172. Deze vermeldt ook de voorwaarden voor de overgave.
- 18 Legger schouw- en ploeggeld 1636 (GA Terheijden, voorl. inv.nr. 1510).
- 19 Van Goor, 173.
- 20 Van der Hoeven, 187; Juten, 186.
- 21 GA Terheijden, voorl.inv.nrs. 1753 en 1867. De landerijen, waarop de twee forten waren gebouwd, droegen tevoren f 250,— bij in de contributiegelden. Op een klacht van de inwoners van Terheijden bij de Raad van State dat het onredelijk zou zijn dit bedrag te handhaven verminderde het college de aanslag met f 160,—. GA Terheijden, voorl.inv.nr. 1475. Van hetzelfde college kreeg men ook een eenmalige vermindering van de contributie met f 500,—. GA Terheijden voorl.inv.nr. 1382.
- 22 In 1558 kocht de prins diverse percelen in de Hartel om er een warande voor konijnen te laten maken. Een stuk van 9½ bunder woeste grond aldaar van de abdij van Tongerlo werd ingeruild tegen een dergelijk perceel te Alphen. S. W. A. Drossaers, *Archief van den Nassauschen Domeinraad*, deel I, inv.nrs. 354 en 263; regesten nrs. 3356 - 3358 en 3361.
- 23 GA Terheijden, Resolutie van schout en schepenen van 30 aug. 1672 in voorl. inv.nr. 13.
- 24 GA Terheijden, Resoluties van schout en schepenen van mei en 8 juni 1680 in voorl.inv.nr. 13.
- 25 F. Brekelmans, „De molen te Terheyden”, *Taxandria* L (1943) 71. GA Terheijden, Dorpsrekening over 1742, Kapittel 6 der uitgaven vermeldt een bedrag van 24 gulden en 18 stuivers aan transportkosten van hout uit het Liesbosch ten behoeve van de molen. Voorl.inv.nr. 227.
- 26 Afschriften van akten van verpachting door de rentmeester van de domeinen van de Grote Schans over 1684—1687 en in 1707 voor een periode van 6 jaar berusten in het GA Terheijden onder de voorl.inv.nrs. 1531 resp. 1435.
- 27 Van der Hoeven, 259; Van der Aa, 94.